

H. SAS JUDIT: NŐIES NŐK ÉS FÉRFIAS FÉRFIAK

A nőkkel és férfakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete,
eredete és szocializációja
Budapest, 1984. Akadémiai Kiadó. 251 l.

H. Sas Judit a közelmúltban, az Akadémiai Kiadónál megjelent művében azokkal a férfi és női nemet „körülvevő” sztereotípiákkal foglalkozik, amelyeknek lényeges szerepe van abban, hogy ma, nálunk, a társadalom természetes szabálytudata miként „írja elő” a nemi szerepeket. Mivel e sztereotípiák tartalma társadalmunk nemekkel kapcsolatban vallott és vállalt elveivel ellentétes, elsősorban makacs újraképződésük okára keresi a választ.

A szerző kutatásai alapján¹ arra a következtetésre jutott, hogy e tekintetben a nők és férfiak személyiségkülönbségei, a történeti múlt, a mai magyar társadalom tudati és létviszonyai, valamint a szocializáció játszanak meghatározó szerepet. Művében tehát ezekkel a témakörökkel foglalkozik részletesen, s a továbbiakban magunk is e logika szerint kíséreljük meg munkáját áttekinteni, némelykor értékelni, egy-két esetben az általa felvetett problémákat továbbgondolni.

H. Sas Judit a nemekre vonatkozó sztereotípiák keletkezése szempontjából a *nők és férfiak személyiségkülönbségeinek* alapvető jelentőségét tulajdonít. Indokolt ez. Hisz, ha a sztereotípiák keletkezése szempontjából oly fontos mindennapi gondolkodás logikáját követi, elsősorban ennek a jelenségvilágnak a szerepe emelkedik ki. Ez amellyel az ember lépten-nyomon szembetalálkozik, amelynek rejtélyét meg szeretné fejteni, amelyre – éppen a sztereotípiák formájában is – utólagos magyarázatot keres.

A szerző úgy véli, hogy a nemek személyiségkülönbségeivel kapcsolatban élő sztereotip magyarázatok lényegi mondanivalója az, hogy a különbségek egész rendszere *közvetlenül biológiai okokra* vezethető vissza, a nemeknek a biológiai reprodukcióban játszott eltérő szerepkörének a következménye. Mindenekelőtt tehát azt vizsgálja meg, hogy a tudományos eredmények fényénél hogyan állja meg a helyét ez a feltételezés. Ez a módszere azonban, mivel más irányú indokolással nem párosul, némi hiányérzetet kelt. Végül is azt sugallja, hogy a sztereotípiák keletkezése szempontjából a *nem-tudásnak* van alapvető szerepe. Holott antropológusok, pszichológusok előtt jól ismert, hogy a mélyen rögzült rutinszerű gyakorlati-szellemi eljárások különböző csoport-dinamikai történésekkel nagyon szoros kapcsolatban vannak. Indokolt lett volna tehát, hogy ilyen szempontokat is bevonjon az érvelés „látómezejébe”, annál is inkább, mert vallott törekvése az, hogy „több okot figyelembe vevő” magyarázatokat adjon. (14. l.)

H. Sas Judit igen jól tájékozott a témára vonatkozó nemzetközi irodalomban. Éppen ezért azzal is tisztában van, hogy jelenleg olyan témákra, mint a nemi viselkedés, tehát amelyek végső soron a biológiai és társadalmi erők kölcsönhatásával függnek össze, nem lehet minden vonatkozásban tudományos eredményekkel is dokumentálható magyarázatot adni. Érezteti hatását, hogy ez a

¹A végzett kutatások a következők: 1972-ben 99 faluban a társadalmi struktúra és tudat változásaival kapcsolatban folytatott vizsgálat; 1974-ben 16 városban a városi népességet reprezentáló 20–50 éves családok vizsgálata; 80 szülői életkorban lévő emberrel folytatott mélyinterjú; 936 ötévesével végzett tesztvizsgálat; Az általános iskola alsó tagozatos tanulói részére 1972–73-ban megjelent olvasókönyvek tartalomelemzése; 804 14–24 év közötti fiatal jövőre irányuló terveinek, vágyainak vizsgálata projektív teszt segítségével.

témakör csak újabb időben került a tudományos érdeklődés előterébe, s nem alakultak még ki az érdemi megközelítéshez szükséges tudományközi együttműködések sem. Jelenleg például a kérdés *biológiai oldaláról*, a létező morfológiai, anatómiai, genetikai és hormonális eltérések alapjairól keveset tud a tudomány, (27., 31. l.). Sok a fehér folt a *pszichológiai-társadalmi* oldal tudományos ismertsége terén is. A létező pszichológiai kutatások főleg kisgyermekkorra vonatkoznak, s csak kis mértékben egészültek ki longitudinális vizsgálatokkal (17., 20. l.). De nem állnak rendelkezésre széles körű antropológiai és történeti tárgyú összehasonlító elemzések sem. Pedig ezek – mivel az adott téma esetében különösen indokolt feltételezni, hogy a vizsgálati tesztekbe beépült értékrendszer elfogultságokat eredményezett (18., 25. l.) – nélkülözhetetlenek lennének ahhoz, hogy egy tárgyilagossabb tudást mondhasson magáénak a tudomány.

A jelenleg rendelkezésre álló tudományos eredmények azonban nem látszanak igazolni a sztereotípiák igazát. Mint H. Sas Judit elemzései is mutatják a tekintetben például, hogy a nemek személyiségének merev különbözősége lenne a „természetes” állapot, a tudományos eredmények semmilyen bizonyítékkal sem szolgálnak. Az intellektusra vonatkozó kutatások például – jóllehet a nemek között e téren létező eltéréseknek mindig kitüntetett szerepe volt a nőkre és férfiakra vonatkozó sztereotípiákban (17. l.) – csak azt mutatják, hogy az intellektuális teljesítőképesség irányában, s nem főkéiben vannak különbségek. Így a fiúk terhén a térbeli tájékozódásban, a lányok pedig a verbalitás terén mutatnak fölényt. (18. l.) Illetve a fejlődés ritmusa tekintetében is mutatkoznak eltérések (18. l.) A személyiségvizsgálatok pedig arra utalnak, hogy a nemek személyiségének egymáshoz való közeledése nemcsak pszichikai realitás, de előnyös is az egyének sikeres társadalmi viselkedése szempontjából. A magas intelligencia, a kreativitás például összefügg az ellenkező nemre jellemző személyiségjegyek meglétével. (25., 26. l.) Az antropológiai kutatások alapján pedig az a következtetés vonható le, hogy a nemekhez nem rendelhető semmiféle kizárólagos tulajdonságrendszer. Egyes kultúrákban a nőket jellemzik azok a személyiségvonások, amelyek más kultúrákban a férfiakat –, és fordítva.

A tudományos eredmények nem igazolják annak az eljárásnak a jogosságát sem – amely a sztereotípiák alkotásai mögött végső soron meghúzódik –, hogy lehetséges az ember biológiai nemi szerepeit olyanfajta „független meghatározóknak” tekinteni, amelyek minden körülmények között *azonos* jelentőséggel határoznák meg az ember társadalmi nemi szerepeit. (Egyébként is indokolt feltételezni a biológiai nemi szerep folytonos változását is. E tekintetben azonban jelenleg, a biológiai ismeretek említett hiányosságai miatt csak feltételezésekbe lehetne bocsátkozni.) A biológiai nemi szerep legfeljebb csak primitív viszonyok között kap ilyen jelentőséget, ahol a biológiai és társadalmi nemi szerep viszonylagos egybeesése egyébként is igen nagy mértékű, civilizált viszonyok között viszont ugyanannyira előfordulhat, hogy a társadalmi nemi szerep normája közvetlenül a biológiai nemi szerep folyamán, mint az, hogy ráépül, vagy csak kapcsolódik hozzá. (195. l.) Sőt, ami a fő tendenciát illeti, viszonyukban éppen nem a biológiai nemi szerep, hanem a társadalmi nemi szerep játszik meghatározó szerepet.

Mindez legnyilvánvalóbban abban mutatkozik meg, hogy a leghatározottabb tartalmú biológiai nemi szerep – az anyai szerep – hányfajta társadalmi nemi szerepnek vált alapjává az emberi történelem során. A gyerekekkel összefüggő kötelességek – a táplálás, a gondozás, a védelem stb. – ellátása terén, a megoldási módok emberi-érzelmi tartalma tekintetében, igen nagy különbségek tapasztalhatók koronként, osztályonként, sőt egyénenként is. A szoros, szeretetteljes együttléteztől a hideg közömbösségig –, amelyre többek között az uralkodó osztályok úgynevezett nagyvilági életre nevelt nőtagjai mutattak sok kiváló példát² – a legkülönbözőbb árnyalatok fellelhetők. Civilizált viszonyok között tehát olyannyira nem evidens a biológiai nemi szerep meghatározó jelentősége a társadalmi nemi szerepre, hogy inkább azt kell külön humanisztikus vívmánynak tekinteni, ha létrejönnek a feltételek a szoros egymásraépülésre, ha a biológiai nemi szerep követelményeinek figyelembevételével jön létre a társadalmi nemi szabályozás. Ilyen tekintetben nincs minden rendjén a szocialista országokban sem. Hiszen mint a szerző is hangsúlyozza: az anyai szerepkör gyakorlását

²Vö. pl. *Edmond és Jules de Goncourt: A nő a XVIII. században. Rózsavölgyi és társai kiadás.*

a kialakult társadalmi és családi intézményrendszer itt is nehezé teszi, hátrányos helyzetet, kiszolgáltatottságot eredményezhet. (37. l.)

H. Sas Judit sokoldalúan és mélyenszántóan érvelve mutat rá művében arra, hogy a nemek személyiségkarakterének merev különbözősége, amelyet a sztereotípiák mintegy „öröktől”, „természettől” meglévő adottságnak tekintenek, meghatározott társadalmi, történésekkel, végső soron a civilizáció kialakulásával függnek össze. (74. l.) Nevezetesen a vérségi-rokonsági viszonyok társadalmi jelentőségének megváltozásában látja a közvetlen meghatározó okot. Azokban a társadalmakban ugyanis, ahol ezek a viszonyok a legfontosabb társadalomszervező erők, hiába van nagy jelentősége a nők és férfiak feladatai megkülönböztetésének, a nemek közötti munkamegosztásnak, a megkülönböztetések még nem „szigorú”, „feltétlen” (54. l.) jellegűek, s a nemek személyiségbeli eltérései nem kapnak különös társadalmi jelentőséget. Mindez összefüggésben van azzal, hogy ezekben a társadalmakban a család, s a köréje szerveződő mindennapi élet még nem válik el a szélesebb értelemben vett „társadalomtól”, s ha a nők történetesen a családhoz kapcsolódó tevékenységeket is végeznek, ezek ugyanolyan társadalom-szolgáltatoknak minősülnek, mint a férfiak táplálékszerzése. (57. l.)

Az osztályviszonyok kialakulása az, amely jelentősen átszervezi a társadalmak egész belső életét. Ennek következtében „szenved” például a család, s a mindennapi élet jelentős presztízvesztést szenved, s s válik másodrangú társadalmi területté az állami és az osztálylétezéshez kapcsolódó területekhez képest. Ennek megfelelően struktúráldott át a nemek viszonya is. Most már a „családért” és a „társadalomért” folytatott tevékenység szigorú megkülönböztetést és eltérő értékelést kapott. Azok az emberi kvalitások, amelyek a civilizatorikus társadalomfejlesztés emberi-személyiségbeli feltételei mint „magasabbrendű férfi” tulajdonságok, azok pedig, amelyek a mindennapi élet, a család igényel, mint „alacsonyabbrendű női tulajdonságok” fogalmazódtak meg.

E tekintetben azonban kívánatos lett volna, hogy H. Sas Judit némiképpen gazdagítja az elemzési szempontjait. Nagyon valószínűnek látszik például, hogy az osztálytársadalmak létrejöttével, amikor is a társadalomfejlesztés belső-tartalmai és külső-formai oldalának szétválasztása is megtörtént, a nemek személyiségvonásai merev megkülönböztetésének egyéb társadalmi funkciói is voltak. Feltételezhetők például az osztálytársadalmi reprodukcióval összefüggő önvédelmi funkciói. Ha ugyanis a civilizáció létrejöttével a hangsúly elsősorban azokra a technikai-gazdasági, hatalmi-politikai stb. szempontokra helyeződött is, amelyek az újabb és újabb civilizációs eredmények elérését lehetővé tették, de az ember belső természete nemesítésének, tökéletesítésének, humanizációjának szempontjai sem váltak teljesen kiiktathatókka a társadalomból. Az ember belső kultúrájával összefüggő megnyilvánulásoknak valamiféle éthosza és valósága hozzátartozik az emberi történelemhez. Nyílt megtagadásuk és elvetésük – mint ahogy arra sajnálatos módon néhányszor már volt példa – olyan társadalmi állapotok kialakulását eredményezi, amely végül is a civilizációs vívmányok megőrzését is veszélyeztetik. A nők számára kiosztott feladatoknak az a köre tehát, amely a „lélek”, kimunkálásával kapcsolatosak ugyanolyan pótolhatatlanok társadalmi szempontból, mint azok, amelyek a család irányításával, gondozásával függnek össze.

H. Sas Judit a nemek személyiségének eltérő módon történő szabályozásában, s ennek evidenciaként való elfogadásában nagy jelentőségűnek tartja a Bibliának mint pszichológiai-ideológiai megerősítőnek a szerepét is. A bibliai parancsok szelleme nagyon alkalmas volt arra, hogy szentesítse a valóságban lezajló folyamatokat. Érzelemre és értelemre egyaránt nagy hatással lévő történeteken, példázatokon keresztül mutatják be a férfi feltétlen fölényét, a női esendőség sokfajta változatát, s teremtik meg azoknak a fáradságos, sőt keserves feladatoknak a hősies vállalásának és teljesítésének éthoszáit, amelyeket a nőknek alárendelt helyzetük következményeképpen el kell látniuk. A Biblia egyértelmű előírása a nemek viselkedésére vonatkozóan az, hogy a férfi legyen erős, bátor, harcias, sikeres (65. l.), a nő pedig megadó, szolid, szófogadó, tudatlan (64. l.). S ezek a parancsok „normatív erőként” jelen vannak az európai kultúra történetében. (59. l.)

H. Sas Judit a ma, nálunk élő nemi sztereotípiák szempontjából sajátos kulturális tradícióknak és történelmünknek is fontos alakító szerepet tulajdonít, hangsúlyozza, hogy a nemi szerepek történelmileg is alakított emberi szerepek. Megértésükhöz tehát be kell kapcsolni a történelmet, az időtényezőt is. (10. l.) Ennek ellenére a nálunk élő nemi sztereotípiák kulturális-történelmi rétegéről nincs igazán tartalmas mondanivalója. Arra hivatkozik, hogy széles körű összehasonlító vizsgálatok hiányában e kérdésről nem mondható semmi bizonyos. (75., 76. l.) Ez ami a direkt kutatásokat

illeti, természetesen így van. Legfeljebb azon lehetne gondolkodni, hogy nem szolgáltatathatnának-e e vonatkozásban fontos tanulságokat olyan kutatások, amelyek közvetlenül nem a nemi viselkedésre vonatkoznak. Gondolok itt például arra, hogy kultúrákhoz az öngyilkosság útján történő problémamegoldási mód eléggé közismerten hozzátartozik. Vajon az e kérdésre vonatkozó tudományos anyag – ha indirekt módon is – nem derítene-e fényt a nemi viselkedés szabályozásának néhány hazai jellegzetességére? Vagy egy másik lehetőség: Gazdaságtörténeti elemzések arra is fényt derítettek, hogy történetünknek, kultúránknak a gazdaságosságtól, az ésszerű racionalizmustól való idegenkedés is egyik jellegzetessége. Vajon ezek alapján nem lehetne-e tettenérni a nemi szabályozás terén levő szociális mintáink némelyik sajátosságát? Hiszen, hogy e téren is léteztek irracionális, sőt hosszútávon gazdaságtalan minták arra az egykézzel kapcsolatos Erdei Ferenc-féle idézet is utal. (75. l.)

Mindenesetre ilyen, vagy más módokon, de fontos lenne a történelmi-kulturális dimenzió alaposabb elemzése, mert jelen pillanatban művében az ezzel a kérdéssel foglalkozó fejezetek a legvérszegényebbek, s nemcsak a kulturális, de a történeti oldal bemutatása is hiányérzetet kelt. Amit például a távolabbi múltra demográfia-történeti és jogtörténeti munkák alapján kikövetkeztet, az éppen nem specialitásainkra, hanem arra mutat, hogy hazai viszonyaink is az általánosan jellemző modell szerint alakultak. (Vö. 78. l.)

A közelebbi múlt, a 19. sz. végére, 20. sz. elejére vonatkozóan már sokkal több anyag állhatott volna rendelkezésre. Ezekben azonban meglehetősen „egyénien” válogat. Legfőbb gondolat az iskoláztatás terén levő helyzet rekonstrukciójára fordít. Nem elég mélyenszántó viszont a kérdés gazdasági-szociális oldalára vonatkozó elemzése. S az is alig magyarázható, hogy miért nem tett kísérletet a hazai feminista törekvések értékelésére.

Külön probléma, hogy műve azt sugallja: azért (vagy azért is) foglalkozik a 19. sz.-dal kezdődő időszakról részletesebben, mert ez a szocialista társadalom közvetlenebb előzményét jelenti, s a jelenségek csak társadalmi kontinuitásukban érthetők meg (22. l.).

Ugyanakkor a századvég-századelő időszakával foglalkozik részletesebben, s a későbbi időszakra vonatkozóan ismét mellőzi a sokrétű, konkrét elemzést. A 19. sz. végétől a felszabadulásig terjedő időszak nem tekinthető egységesnek az alapján, hogy a nemekre vonatkozóan 1944-ig lényegében a középkori jogrend volt érvényben. (77. l.) Egyfelől a társadalom természetes szabálytudatának megismeréséhez – amiről itt lényegében szó van – ez kevés támpont, hisz a jogi és társadalmi önszabályozás nem evidens és természetes módon simul egybe. Másfelől a századelő minden szempontból – feltehető tehát, hogy a nemek helyzete és megítélése szempontjából is – lényegesen különbözik a Horthy korszaktól.

Azt is mondhatnánk, hogy mindaz, amiről idáig szó volt, csak „előkészületeket” jelentenek H. Sas Juditnak ahhoz, hogy „igazi terepére” érkezzen, s hogy szociológiai módszerekkel *vallatóra fogja a magyar társadalom viszonyait annak felderítése érdekében, hogy milyen szereotípiák élnek a nők és férfiak szerepeivel, személyiség-vonásaival kapcsolatban.* (73. l.) Mivel e tekintetben különösen gazdag, sokrétű és mély elemző munka jellemzi művét, teljes áttekintésére és értékelésére az adott ismertetés keretében nem vállalkozhatunk. Mindössze a szereotípiák makacs újraképződése szempontjából általa fontosnak tartott tényezőkre térünk ki. Ha jól értjük, gondolatait e tekintetben két problémának tulajdonít különös jelentőséget:

a) a női munkavállalás konkrét körülményeinek;

b) a társadalmi viselkedés szabályozása mentén mutatkozó zavaroknak.

a) Közismert, hogy különösen korábban gyakran minősült a nők férfiakkal egyenlő munkavállalási joga a nők teljes társadalmi egyenlősége megvalósulása bizonyítékának. Ezzel szemben H. Sas Judit azt állítja művében, hogy a nők munkavállalásának nem lehet ilyen szerepet tulajdonítani. Ez önmagában nem volt képes felbomlasztani és megszüntetni a nők és férfiak személyiség- és szerepkövetelményeinek merev szétválasztását, ami a nemek teljes társadalmi egyenlőségének egyik nagyon fontos feltétele. (12. l.) H. Sas Judit tehát a nemek közötti egyenlőséget nem önmagáért való célnak, nem önmaga megvalósításában rejlő értéknek tekinti (121. l.), hanem abból a messze-gyűrűző, kisugárzó hatása szempontjából szorgalmazza, amelyeket az emberekre és általában a társadalmi viszonyokra gyakorol. (121. l.) Véleménye szerint mint ahogy a társadalmi egyenlőtlenség viszonyaival lényegileg együttjárt a nemek szerepeinek, személyiségjegyeinek merev elkülönítése, éppúgy a szocialista társadalom deklarált alapelveinek, a társadalmi egyenlőség állapotának csak a

nemi viselkedés olyan szabályozása felelhet meg, amely a szerepek és személyiségvonások közeledésére törekszik (193. l.).

Természetesen, mindez nem jelenti azt, hogy a szerző mindenféle személyiségkülönbséget tagadna a nemek között, csupán azt, hogy azoknak a társadalmi mechanizmusoknak a leépülését szorgalmazza, amelyek ezekre az osztálytársadalmak viszonyai között ráépültek. Azaz olyan társadalmi állapotot tart a szocialista társadalom eszméivel összhangban levőnek, ahol „... a férfiakat és a nőket valóban megkülönböztető személyiségvonások nem kizárólagosak, nem jelentenek sem társadalmi hátrányt, sem az ember lehetőségeihez képest torzulást, csökkentséget, akár férfiak, akár nők esetében, ha a jellemző személyiségvonások jelentős része többé-kevésbé mindkét nem számára elérhető, megvalósítható, ha ezek mindegyike mint érték épülhet be a társadalomba... (244. l.)

Arról sincs szó, hogy a nemek viszonyának ilyen szellemű átrendeződése szempontjából ne tulajdonítana a nők munkájának fontosságot. Hangsúlyozza például, hogy befolyásoló hatással van a munkahely klímájára, a munkán túli emberi kapcsolatok világára, a férfiakra (167. l.), s új értékeket honosíthat meg a családban. (172. l.) Azt sem vonja kétségbe, hogy a nemek teljes társadalmi egyenlőségének megvalósulása szempontjából az egyenlő munkavállalási jog alapvető jelentőségű, amely a jelenleginél sokkal nagyobb kisugárzó hatással lehetne a nemek viszonyának teljes lényegi átrendeződésére. Ehhez azonban az lenne szükséges, hogy a nőknek ne csak egyenlő jogaik, de esélyeik is lennének a munka világában.

Ebből a szempontból eleve meglévő, nehezen orvosolható, történetileg kialakult hátrányaik is vannak. Ezek azzal függnek össze, hogy a nőknek a munkavilága olyan terep volt, ahonnan évszázadokon át mesterségesen kirekesztették, amely sajátosan „férfivilágként” alakult, amelynek nem ismerte a játékszabályait, „rejtett normáit”, amelyhez szükséges képesség és személyiségbeli kvalitásokra rövid idő alatt kellett szert tennie. (149. l.)

A nők férfiakkal egyenlő munkavállalási esélyeit gátló tényezők másik csoportja azzal függ össze, hogy a nők előtt ott és akkor tárulnak ki a munka világának kapui, ahol és amikor az extenzív gazdaságfejlesztés nagy mennyiségű, olcsó munkaerőre tart igényt, s nem ott és akkor, amikor megteremtődik a lehetőség azoknak a merev válaszfalaknak a ledöntésére, amelyeket az osztálytársadalom emelt család és termelés közé.

Igy a nők eleve a kisebb szellemi-erkölcsi-anyagi presztízsű munkahelyeket foglalhatják el, másfelől nem annak mértékében kerülnek be a szélesebb társadalom világába, amilyen mértékben fölösleges időre és energiára tesznek szert annak következtében, hogy a családdal kapcsolatos tevékenységek egy része társadalmisul.

A nők munkavállalásával a családi-mindennapi élet nem szűnt meg „másodrangú” társadalmi terület lenni, szempontjai nem kerültek egyenlő megítélés alá azon területek szempontjaival, amelyek civilizált körülmények között mintegy kisajátítják a társadalom fogalmát. A nők és férfiak társadalmi fontosságát a széles értelemben vett termelés területén kifejtett tevékenységük határozza meg. (96. l.) Holott az a munka, amelyet egy ember a mindennapok világában a családjáért végez, messze gyűrűző hatásait tekintve, gyakran össztársadalmi szempontból is értékesebb, mint az a tevékenység, amelyet a munkahelyén fejt ki.

A nők munkavállalását az a körülmény is jelentős mértékben nehezíti, hogy olyan mértékben, amilyenben ők a termelés világába bekapcsolódtak a férfiak nem vállalnak részt a mindennapi életvitellel, a családdal kapcsolatos teendők ellátásában. Pedig ez a nemek személyisége merev megkülönböztetésének oldódása szempontjából fontos szubjektív feltétel lenne. Mind ez idáig semmilyen tényleges, érdekekig ható társadalmi ösztönzés nem jött létre a tekintetben, hogy a férfiakat a család, a mindennapi élet problémái felé fordítsa. Holott talán még a szabályozás szigorúbb formái is indokoltak lettek volna, hiszen a férfiak számára ez előnyökről, kiváltságokról való lemondást jelent, amely sohasem megy könnyedén végbe. (169. l.)

Mindez végül is azt eredményezte, hogy a nemek teljes társadalmi egyenlősége, személyiségvonásaik közeledése szempontjából legalapvetőbb folyamatok közül csak az egyik bontakozott ki – a nők behatolása a munka világába –, a másik, a férfiaknak a mindennapi élet, a családi élet felé való odafordulása alig.

Ugyanakkor ez a „féloldalasság” nagyban hátráltatja az egész folyamat sikerességét. Az, hogy a nőknek úgy kell a munka világában helytállniuk, hogy korábbi feladataik is lényegében rajtuk maradtak, azt eredményezi, hogy csak nehezen, súlyos szerepkonfliktusok közepette tudnak a munka világába beilleszkedni.

Mivel ott rendszerint egyébként is előnytelen pozíciót kell elfoglalniuk (121. l., 149. l.), másfelől a munka révén megsokszorozódtak gondjaik, a velük szemben állított követelmények, a nők nagy része számára nincs is a munka világának igazán vonzó jellege. E tekintetben sokkal inkább az tűnik a fő tendenciának, hogy a nők haboznak a családi élet és a munka világa között, mintsem az, hogy sikeresen végbement volna a szélesebb társadalomba való inegrálódásuk. Gyakran egy bűvös körbe kerülnek, amelyben csak vergődni tudnak, de amelyből kilépni alig: mivel rossz a munkán belüli pozíciójuk, nem tartják fontosnak munkájukat, kényszerből végzik, sőt visszafordulnak a munka világtól a család, a mindennapi élet világa felé, ugyanakkor családi terheik miatt nem tudnak jobb pozíciót kiharcolni a munka világában sem.

Ez a bűvös kör csak áttörhetlenebbé válik azáltal, hogy a szélesebb társadalom részéről is ilyen irányú megerősítő hatások érik. Jellemző ezzel kapcsolatban, hogy még a legújabb kutatások is azt mutatják: napjaink egyik legjelentősebb közvéleményalakító eszköze, a rádió meglehetősen érzéketlen a nők reális életproblémaival szemben. A nő új szerepeiről, s főleg szerepegyeztetési gondjairól „tapintatosan” hallgat, mintegy azt sugallja a nőknek, hogy házon kívül végzett munkájuknak nincs jelentősége. Ugyanakkor a férfiakat megerősíti privilégizált helyzetükben, mivel műsorainak az a rejtett üzenete, hogy a tudomány vagy a politika művelésére csak férfiak alkalmasak.³ (Véleményem szerint indokolt lett volna, hogy H. Sas Judit is végezzen vizsgálatot a különböző tömegkommunikációs fórumok, az elektronikus és írott sajtó speciális, nőknek szánt „szolgáltatásai” terén. Hisz ezek ideológiai-pszichológiai befolyásoló szerepe napjainkban a valláshoz hasonlítható.)

Mindezek alapján a szerző lényegi mondanivalója a következőképpen foglalható össze: nemhogy arról lenne szó, hogy a nők munkavállalása önmagában megoldja teljes társadalmi egyenlőségük problémáját, de – az egyéb szükséges feltételek hiányában – még bumeráנגgá is válhat ebből a szempontból. Vagyis épp az egyenlőtlenség viszonyainak, a nemek merev szerep- és személyiségkülönbségeinek újraképződése irányába hathat.

b) A nemek szereotip megítélésének továbbélése szempontjából jelentősnek ítéli H. Sas Judit a társadalmi szabályozás terén mutatkozó zavarokat is. A társadalmi szabályozás kérdése az utóbbi időben élénken foglalkoztatja a közgondolkodást, mivel fontos társadalmi problémává váltak a különböző típusú beilleszkedési zavarok.

A társadalmi szabályozás terén mutatkozó zavarok okának megítélésében alapvetően két megközelítés létezik. Az egyik álláspont hívei annak következményének látják, hogy a felszabadulással törés állt be a szabályozási tradíció áthagyományozásában. Erőszakosan elvetették azokat a magatartási normákat, értékeket, viselkedésmintákat, amelyek a magyarsághoz mint kulturális-történeti integrációhoz tradicionálisan hozzátartoztak. Emellett a nagymértékű mobilitás, társadalmi struktúra átrendeződés miatt eltűntek a társadalomból azok a hagyományos közösségi alakzatok is, amelyek a társadalmi szabályozás kimunkálásának jól bevált szinterei voltak.

Mások – s megítélésem szerint H. Sas Judit is közéjük tartozik – arra helyezik a hangsúlyt, hogy a társadalmi formánk szellemével összhangban lévő új szabályozórendszerek nem jöttek létre, új eszményeink elvontak maradtak, nem voltak képesek az emberi szférában oly mélységben gyökeret eresztetni, hogy meghatározzák az életformák és az emberek közötti viszonyok tényleges alakulását. Legalábbis vizsgált témája kapcsán úgy tapasztalja, hogy nem jöttek létre az új létviszonyokkal adekvát szabályozórendszerek, a nemek új feladatainak, szerepeinek keletkezési ritmusa gyorsabb volt mint a rájuk vonatkozó társadalmi állásponit kialakulásáé, a szereotip normák éppen csak hogy elmozdulóban vannak. (239. l.) Az új társadalmi gyakorlattal összhangban lévő szellem csak a jogi szabályozás szintjén van jelen, a társadalmi önszabályozás lényegesen elmarad e mögött (239. l.)

H. Sas Judit azt is látja, hogy a nemi szabályozás terén jelentkező zavarok nemcsak a mi társadalmunkra jellemzőek, s nem teljes mértékben újkeletű jelenségek. Bizonyos rétegei minden civilizált országban fellelhetők azzal összefüggésben, ahogyan a nemi szabályozás (az életkorával együtt) elveszíti elsődleges jelentőségét a társadalomban. Míg primitív társadalmakban a nemi szerepek rendelődik alá az egyén összes más társadalmi szerepe, civilizált körülmények között ez rendelődik

³Vö. *Hanák Katalin*: A nő képe a rádióban. Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1982.

alá más társadalmi szerepeknek, illetve a többi társadalmi szerepet átható módon fejtik ki hatásukat. (200. l.) Ezzel együtt megváltozik a szabályozás tartalma és stílusa is. A nemi követelmények egyre elmosódottabbá, a szabályozás pedig egyre „puhábbá” válik (vö. 40. l.).

Ugyanakkor az egyéni élet szintjén nem ez a tendencia bontakozott ki. Vagyis, ha az egyén társadalmi szerepei meg is szaporodtak, de a nemi szerep sem vesztette el kardinális jelentőségét. Ha a társadalmi szabályozás elbizonytalanodása sokkal nehezebbé is tette e téren a „jól szocializáltságot” (238. l.) az egyéni élet szintjén olyan fontos meghatározó maradt, amely ha törést szenved, „... törést szenvednek alapvető életfunkciók, az érzelmek, a szerelem, a társ megtalálása, a szexualitás, a többi emberhez való viszony, ezzel együtt a teljes társadalmi beilleszkedés lehetősége is.” (200. l.)

A nemi hovatartozás tehát az egyén társadalmi viszonyainak egész rendszerét érinti, változatlanul az egyik alapelehetősége arra, hogy erőssé és sok szálúvá tegye társadalmi gyökérzetét. Nem véletlen tehát, hogy más jellegű kutatási eredmények azt mutatták: a saját nemhez való laza kötődés nagy érzelmi bizonytalansággal, szorongással jár, visszautasítása pedig a társadalmi inadaptáció egyik faktorának tekinthető.⁴

A nemi szabályozás összefüggésében a civilizáció következményeit tehát úgy lehetne összefoglalni, hogy az egyén szempontjait áldozatává tette a társadalomfejlesztés szempontjainak. A civilizációval létrejövő új fő társadalmi szabályozó rendszerek – a munkára, az osztálylétre irányulók stb. – nagyon kevéssé voltak tekintettel az egyéni élet realitásaira. Hosszú távon ez a „könyörtelenség” vissza is ütött a társadalomra. Egyre nyilvánvalóbbá válik ugyanis, hogy a modern társadalmak jellegzetes beilleszkedési problémái azzal is összefüggésben vannak, hogy nem, vagy rosszul funkcionál a nemi hovatartozás mint a társadalmi azonosság kimunkálásának kerete.

A nemi szabályozás terén mutatkozó problémáknak olyan rétege is van, amely szorosabb kapcsolatban van a szocialista társadalmak jellegzetes társadalmi berendezkedésével. A nemi szempont háttérbe kerülése ezekben az országokban azzal is összefügg, hogy kicsit elhamarkodottan, a tényleges viszonyok illetéknéppen való alakulását jóval megelőzve történt meg a nemek teljes társadalmi egyenlőségének deklarálása. Ezek a társadalmak a nemek közötti hatalmi viszonyok, a női diszkrimináció megszüntetésére törekedve, a nemi szemponttól hosszú időn át „nem is akartak hallani”, szinte erőszakosan szorgalmazták az egyének megkülönböztetésének más módjait, mindegyiket a munka szerinti. Ma már egyre nyilvánvalóbban látszik, hogy a szabályozás terén az egyszempontú szisztémák nem működnek jól. Hisz a szabályozásnak ugyanolyan durva módja csupán a nemi szempont alapján minden egyéntől ugyanazt elvárni, mint erre egyáltalán nem figyelemmel lenni, s ugyanolyan munkaszerepekbe kényszeríteni bele mindkét nemet. Humánusabb, emberi szempontból értékesebb szabályozás csak a több szempontú szabályozórendszerek kimunkálásától remélhető. Amelyek éppúgy számolni tudnak nemével, mint bizonyos munkára való képességével, de egészségével, és sok más konkrét jellemzőjével szintúgy.

Ilyen szabályozórendszerek kimunkálására társadalmunk vallott eszményei, értékei – ha a társadalom gyakorlati viszonyai jelenleg még nem is – adnak lehetőséget. Mindez H. Sas Judit számára is nyilvánvaló. Talán ezért is vizsgálja munkájában oly szenvedélyesen az új megjelenésének nyomait és feltételeit.

Mindez természetesen témájához kapcsolódóan teszi, az foglalkoztatja, hogy hol lehet tettenérni a nemi sztereotípiák „életerejének” csökkentését, (134. l.) hol van az új társadalmi konszenzus születésénél (134. l.), melyek az új létrejöttének társadalmi feltételrendszerei.

A szerző kutatásai azt mutatták, hogy az új emberi szükségletek „korai” felismerésének és ki-elégítésének (240. l.) meghatározott rétegbeli, területi és életmódbeli feltételei vannak. Elsősorban „a társadalmi hierarchia legmagasabb lépcsőin lévő” (240. l.) városi, fővárosi környezetben élő (147. l.), meghatározott életmódot (nyitott, egymást kímélő stb.) folytató rétegeknek van nagy szerepe, az új normák kimunkálása és meggyökereztetése szempontjából.

Érdekes H. Sas Judit kutatásainak az a konzekvenciája is, hogy a sztereotípiák lazulásának tendenciája közvetlenül tükrözni látszik a valóságban lezajló folyamatok jellegét. Azaz elsősorban

⁴Roger Piret: Psychologie différentielle des sexes – Presses Universitaires de France. 1973. 31–32.

bizonyos tulajdonságok férfiakhoz kötöttségének privilégiuma gyöngül, amennyiben az eddig csak hozzájuk tapadó vonások az alakuló normák szerint nőké is lehetnek (148. l.) Ugyanakkor a férfiakal kapcsolatban nem indult meg olyan irányú változás, hogy eddig „nőiesnek” minősített tulajdonságokkal ruháznák fel őket. (150. l.) Illetve csak 6–10 éves gyerekek körében van ennek nyoma. (215. l.)

H. Sas Judit a *szocializációnak* is kiemelt jelentőséget tulajdonít a sztereotípiák továbbélése szempontjából. Munkájának ez a vonatkozása közvetlen pedagógiai jelentőséggel is kecsegtet. Hiszen a pedagógiában a társadalmi tanulás, a szocializáció iránti érdeklődés újkeletű jelenség. Tudományos ismertsége messze elmarad az ismeretsajátításé mögött. A nemi szocializációval kapcsolatban pedig különösen gyérek a pedagógiai ismeretei.

H. Sas Judit ezt a kérdéskört a szocializátorok és a szocializáció eredménye oldaláról közelíti meg. A szocializátorok közül a szülők sztereotípiáit, illetve a 6–10 éveseknek szánt olvasókönyvek életmintáit elemzi, a szocializáció eredményét pedig két stációban is megvizsgálja: 5 éves és 14–24 éves korban.

A problémakör tanulmányozására több szellemes vizsgálatot végzett (L.: Lj. l.) különösen tettettek az 5 évesek számára konstruált egyszerű, leleményes tesztfeladatok. (185. l., 192. l.) S a konzekvenciák a következők:

– a mai felnőttek az alapján ítélik meg saját szüleiket, hogy sztereotip tartalmú nemi szerepekörökben hogyan álltak helyt (184. l.);

– 5 éves korra már kialakul a nemek tulajdonságai szélsőséges megkülönböztetésének normája (185. l.);

– a 6–10 éveseknek szánt tankönyvek a nemek merev megkülönböztetésével együttjáró világ-szemléletnek egész rendszerét reprezentálják. (A termelés világának elsőbbsége (205. l.), a szélesebb társadalom „férfi világatban való bemutatása” (203. l.), a nők kizárólagos családi szerepkörben való szerepeltetése (215. l.), zárt életmód, az adott berendezkedés természetesként való elfogadása (212. l.), nem kelti fel a barátság iránti igényt (210. l.);

– A 14–24 éves fiatalok nem utasítják el a konvenciókat, a változtatás szándékaira kevés a példa (222. l.).

A kutatások feltétlen konzekvenciája tehát az, hogy a szocializáció közegében a nemi sztereotípiák elevenen élnek. Ezeket adják tovább a szocializátorok, s ezeket teszik magukévá a gyerekek és fiatalok. A nemi viselkedés összefüggésében a „kulturális tradíció” megszakadásának semmi nyoma.

Talán a vizsgálati eredmények ilyen egyértelmű összecsengése az oka, hogy ezen a ponton – a sok szellemes részvizsgálat ellenére is –, némi kétségünk támad H. Sas Judit kutatásainak kellő differenciáltságával kapcsolatban. Az a feltételezésünk alakul ki, hogy még ezek sem voltak teljes mértékben alkalmasak a probléma teljes bonyolultságának visszaadására. Hisz, ha el is fogadjuk a szerzőnek azt a véleményét, hogy a személyiség mélyébe (191. l.) a tradicionális normák épülnek be a fiatalok jó részénél is, valamiképpen tükröződni kellene annak a jól érzékelhető ténynek is, hogy olyan új viselkedési és együttélési formák is alakulóban vannak köreikben, amelyeknek a tradicionális normákhoz sem sok közük van. Egészen bizonyosnak látszik, hogy a nemi viselkedés terén ma olyan megoldások is léteznek, amelyeknek az a fő jellegzetessége, hogy csak a tradicionális értékek, normák tagadásáig jutnak el, megrekednek ezen a szinten, s nem képviselnek azzal szemben semmilyen új viselkedési értékeket. Hogy ez a jelenség a vizsgálati anyagban ennyire nem tükröződik, valószínűleg azzal függ össze, hogy metodikailag külön problémát jelent a *ki sem alakult* értékek, normák stb. vizsgálata. Pedig ezek kutatására a téma teljessége szempontjából szükség lenne. Hiszen a normabontás-normaépítés dinamizmusához a zsákutcák, az álmegoldások is hozzátartoznak, s a viselkedés terén a különböző hiánytünetek mindenképpen idetartoznak.

Némi fenntartás a szocializációval kapcsolatban leírtak összefüggésében is felmerül az olvasóban. Itt bizonyos egyoldalúság, erőltetett tendenciózusság játszik zavaró szerepet. Az a benyomásunk támad, hogy következtetései nem eléggé megalapozottak, nem vizsgálta meg elég körültekintően az egész kérdéskört. Hisz ami a szülőket illeti például, csak a saját szüleikről alkotott sztereotip ítéletek alapján nem lehet következtetni arra, hogy tényleges nevelési gyakorlatuk mennyire hat a sztereotípiák kialakulására irányába. E tekintetben – mint egyébként ő is látja – tényleges szokásaikkal (195. l.), viselkedési mintáikkal nagyobb nevelési hatás tulajdonítható.

Az iskola szocializáló hatását nem elégséges csak az olvasókönyvek világgépén át vizsgálni, ehhez egész stílusát, nyílt- és rejtett normáit is tanulmányozni kellett volna. Az a konzekvencia pedig, amit az egész elemzés valamiféleképpen sugall, hogy azért ilyen a végeredmény, mert a szocializátorok is sztereotípiában gondolkodnak – végképpen nem állja meg a helyét. Hisz a gyerekeket ma nemcsak a szülők és nemcsak az iskolai tankönyvek „szocializálják”. Egy 4 éves gyereket már a bölcsőde, óvoda és kortárcsoportja is lényegesen befolyásolhatott. A nagyobbak esetében pedig egyszerűen nem lehet eltekinteni többek között a rádió, a televízió, a gyerek- és ifjúsági sajtó, a divat szocializáló hatásától. Mivel ezek többnyire nem a tradicionális normákat közvetítik, külön izgalmas kérdés, hogy a különböző ellenkező tartalmú hatások kereszttüzében miként győzedelmeskedhetnek a sztereotípiák.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy H. Sas Judit kutatása pedagógiai szempontból nem rendelkezik megfontolásra érdemes konzekvenciákkal. Legkiváltképpen az tűnik elgondolkodtatónak, hogy az intézményes nevelés is, amelyről pedig azt valljuk, hogy az adott társadalom értékrendszerének tudatos közvetítése egyik fő feladata, a sztereotípiák irányában tevékenykedhet. Legalábbis semmi nyoma sincs e tekintetben a szocializátori szerepkör tudatos vállalásának, egy korszerű világszemlélet beépítésére irányuló határozott törekvésnek. Az feltételezhető, amit H. Sas Judit is megfogalmaz: maguk a tankönyvírók is úgy élik át a nemek szerint elválasztott magatartásokat, mint megváltoztathatatlan, biológiailag előírt funkciókat. (201. l.)

Bizonyára arról is szó van azonban, hogy az iskola mai stílusán érezteti hatását az, hogy az intézményes nevelésben – a szélesebb társadalomban végbement folyamatok pendantjaként – komoly hagyományai vannak a nemek szétválasztásának.

Ha a szerző a szocializációval kapcsolatban nemcsak a szociológiai tényezők kutatására korlátozódott volna (238. l.) hanem e tekintetben is bekapcsolta volna az időtényezőt, maga is szembetalálkozott volna az iskoláztatás terén végbement folyamatok sokatmondó jellegzetességeivel.

A civilizáció keretei között a lányok és fiúk nevelése hosszú évszázadokon át eltérő tartalommal és stílussal folyt. A nők nevelése a mindennapi étellel és a családdal kapcsolatos feladatokra való felkészítést, valamint a lélek nemesítését, az érzelmeik pallérozását tekintette fő feladatának. Ezzel szemben a fiúk nevelése a szellem kiművelésére és az úgynevezett férfias karakter kialakítására irányult. A nevelés történetében sokfajta szempontból érveltek a gondolkodók e szétválasztás helyessége mellett (Vives, Fénelon, Rousseau, Basedow stb.), ennek ellenére azzal párhuzamosan, ahogyan kibontakozik a nőknek a szélesebb társadalom területére való behatárolásának folyamata, megjelenik a koedukált iskola intézménye is.

Ez az iskolafajta azonban nem valamiféle originálisan új intézmény, amely egyesíti magában a korábbi lányok és fiúk számára létesített iskolák tartalmi és stílusbeli erőnyeit, hanem – legalábbis középső- és felsőfokon – csak egy olyan sajátos képződmény, amely annak következtében jött létre, hogy az eredetileg fiúk számára létesített intézményekben folyamatosan és egyre többen megjelentek a lányok.

A koedukált iskola létrejöttével tehát a lányok kaptak nehezebb feladatot. Arról kellett bizonyosságot tenniük, hogy mindarra képesek, amire a fiúk, – szellemi és viselkedési értelemben egyaránt. (Pedig például a felfokozott konkurrencia szellemével, amely „férfi-stílus” nyoma az intézményes nevelésen olykor nagyon is idegenül állnak szemben.) Ugyanakkor a fiúk nem kerültek olyan feladatok elé, hogy megbirkózzanak a mindennapi és lelki kultúrához szükséges személyi kvalitások elsajátításával.

Valószínűnek látszik tehát, hogy az intézményes nevelésnek a koedukáció által involvált kérdések egész rendszerét kellene újraelemezni ahhoz, hogy eredményesebben tevékenykedhessen a korszerűbb nemű szocializáció ügyén. Körültekintőbben kellene felmérnie, hogy a lányok és fiúk összevont iskoláztatásának milyen következményeinek kellene lennie a pedagógiai kultúra struktúrájára és stílusára.

Angelusz Erzsébet